

Ernest Renan'ın 'İslam ve Bilim' Adlı Konferansına Müslüman Dünyadan Gelen Bazı Tepkiler

Reactions of The Muslim World to Ernest Renan's Conference On "Islam and Science"

BİNNUR BAŞKAN*

Geliş ve Kabul Tarihi: 26.04.2021 / 05.06.2021

Öz: Fransız tarihçi, filozof ve araştırmacı Ernest Renan (1823-1892) önce din adamı olmaya hazırlanmış, tabiat bilimleri metotlarıyla meşgul olunca imanını kaybetmiştir. Mart 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği "İslam ve Bilim" adlı konferansı Doğu'da ve Batı'da pek çok tartışmaya yol açmıştı ve Renan'ın bu tezini çürütmeye çalışan reddiyeler yazıldı. Renan bu konferansında genel anlamıyla İslam Dini'nin bilimin ve felsefenin gelişmesine mani olduğu tezini işlemişti. Bu konferansa ilk tepki Şeyh Cemaleddin Efgâni'den gelmiştir. Efgâni dışında Namık Kemal ve Ataulлах Bayezidof gibi birçok isim Renan'ın iddialarını çürütmeye çalışarak yazdıkları reddiyelerle ona cevap vermeye çalıştılar. Bu çalışmada Renan'ın görüşleri çerçevesinde İslam ve Bilim konferansına cevaben mütefekkirlerin yazdığı reddiyeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ernest Renan, Namık Kemal, Cemaleddin Efgâni, Ataulлах Bayezidof, Reddi Renan, İslam, Bilim.

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 4.Sınıf Öğrencisi. binnur_baskan@hotmail.com | ORCID: 0000-0003-2166-4028.

Abstract: Ernest Renan (1823-1892), French philosopher, historian and researcher, was trained to become an ecclesiastic and lost his faith when he was engaged in natural science methods. His lecture given at the Sorbonne University on March 29, 1883 entitled “Islam and Science” caused sparking many controversies in the East and the West and refutations were written criticising Renan’s essay. In that lecture, Renan puts forward his argument in general that the religion of Islam prevented the progress of science and philosophy. Sheikh Cemaleddin Efganî was the first to pen a refutation of Renan’s essay. Apart from Efgani, many names such as Namık Kemal, Ali Ferruh, Emir Ali, Reşid Rıza, Celal Nuri and Ataullah Bayezidof tried to defend Renan's arguments by writing refutations. In my article, I will discuss about the refutations written by scholars in response to the Islam and Science lecture within the framework of Renan’s arguments

Keywords: Ernest Renan, Namık Kemal, Cemaleddin Efganî, Ataullah Bayezidof, Refutation of Renan, Islam.

Giriş

İslam dünyası aydınlanma hareketinden sonra önyargılı söylemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan bir tanesi Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" adlı konferansıdır. Bu konferans reddiye literatürünü besleyen önemli olaylardan bir tanesidir. İslâm ve Bilim tartışmaları kısmen ideolojik kısmen de bilgi, bilim, felsefe üçlüsünü kapsayan bir tartışmadır. Bu tartışmaların seyrinin Ernest Renan'ın 1883 yılında yaptığı bu konuşma ve ardından başlayan tartışmalar ile değiştiği bir gerçektir. İslam toplumlarının modern kimliklerinin ve tarihsel hafızalarının oluşumunda İslâm ve bilim ilişkisi meselesi oldukça önemli bir konumdur. Din-bilim ilişkisi bağlamında yapılan tartışmalarda metafizik alana ait olan her şey dışlanmaya çalışılmış, hatta dinin felsefe ile olan bağları koparılmış ve din adı altında tüm fikrî ve ahlakî değerler hayatın dışına atılmak istenmiştir. Din-bilim tartışmalarının en hararetli şekilde yapıldığı ülke olan Fransa'da kilise özelinde Hıristiyanlık; Hıristiyanlık özelinde de din mahkum edilmiş ve kısa bir süre sonra da bu tartışmalardan İslam dini ve Müslümanlar da paylarını almışlardır.¹ Türkiye'de muhafazakâr düşünürler söz konusu tez ve iddialara karşı çıkarken, laik kesim ise din-bilim çatışması, dinin bilimin gelişmesine mani olduğu tezini savunmaktadır.

ERNEST RENAN

Dine muhalif tutumu ile tanınan Fransız tarihçi, filozof ve araştırmacı Ernest Renan 28 Şubat 1823'te Fransa'nın Bretagne bölgesindeki Treguier kasabasında doğdu. Babası Philibert fakir bir denizci ailesindedir. Annesi kocasının aksine çok dindar bir kadındı. Beş yaşında iken babası öldüğü için annesi ve kız kardeşi tarafından zor şartlar altında yetiştirildi. Treguier'de bir Katolik okulunu bitirdi, ardından dini tahsil için Paris'e gitti. Nicolas-de-Chardonnet Katolik Semineri'nde üç yıl kaldıktan sonra Saint-Sulpice'a kaydoldu; burada üç yıl felsefe, ilahiyat, tarih ve Doğu dilleri (İbranice, Keldanice, Arapça) okudu. Renan önce din adamı olmaya hazırlanmış, İncil'i okurken bu kitabın çelişkiler ve hatalarla dolu olduğu kanaatine varmıştır. Bunun için dini ve dünyevi ilimleri birleştirmede başarılı gördüğü Protestanlığa yöneldi. Tabiat bilimleri

¹ Ramazan Yıldırım, "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Atullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy.1 (Bahar 2017):76.

ri metotlarıyla meşgul olunca imanını kaybetmiş,² 1845'te din adamı olmaktan vazgeçmiş ve 1846'da lisans öğrenimini tamamlamıştır. Ertesi yıl Sâmî dillerin tarihi ve mukayeseli yapısı üzerine yaptığı çalışma ile Volney ödülünü kazandı. Derinden etkilendiği 1848 Sosyalist İhtilâli üzerine, dininin ilim olduğu ve insanın sorunlarını ilmin çözeceği yönündeki düşüncelerini açıkladığı "L'Avenir de la science: Pensées de 1848" adlı kitabını yazdı. Kariyerine zarar vereceği endişesiyle hayatının sonuna doğru (1890) yayımladığı bu eserde yalnız ilme ve akla inandığını ortaya koydu: "İlim bir dindir, bundan sonra simgeleri yalnız ilim yapacak, insanlığın sorunlarını sadece ilim çözebilir." Renan güzelin ve doğrunun karşısında gençliğinde tattığı dinî zevkin hiçbir şey ifade etmediğini söyler.³ 1851'de Yunanca ve Arapça yazmalar sorumlusu olarak Bibliothèque Nationale'e tayin edildi.

Dürziler'e karşı hıristiyanları korumak için III. Napolyon'un Lübnan'a gönderdiği bir kuvvetle beraber Renan da arkeolojik kazı yapmak üzere kız kardeşiyle birlikte Lübnan'a gitti. İlk seyahatinden dört yıl sonra Hıristiyanlığın asıl yayıcısı Saint Pavlus'un izlerini takip etmek için Mısır, Lübnan, Suriye, Yunanistan ve Anadolu'yu kapsayan bir yolculuğa çıktı (1864-1865). İkinci imparatorluğun sona erışı üzerine 1870'te Collège de France'taki kürsüsüne dönen ve Fransa'nın Almanya ile barışması için çalışan Renan 1878'de Fransız Akademisi üyesi oldu. 29 Mart 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde "İslâm ve İlim" adlı meşhur konferansını verdi.⁴

Renan, İsa'nın Tanrı olduğunu ve İncil'in vahiy mahsulü olduğu inancını reddeder. İncil'in daha çok ahlak ve güzellik içerdiğini kabul ederken Hıristiyan olmak için mutlaka vahye ihtiyaç bulunmadığını savunur. Ona göre İncil olağanüstü kabul edildiği takdirde bilimden sapmış olunur.⁵ Ernest Renan Siyantizm adı verilen ilimcilik akımını temsil edenlerin başında gelir. Ernest Renan "Bilim bir dindir, bundan sonra amentüleri bilim yazacaktır, ebedi meseleleri yalnız bilim çözecektir" gibi sapık düşüncelere sahiptir. Renan 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde

² Osman Cilacı, "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995):181.

³ Faruk Bilici, "Renan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 34, (İstanbul, TDV Yayınları, 2007): 568.

⁴ Bilici, "Renan", 568.

⁵ Bilici, "Renan", 569.

“İslam ve Bilim” adlı bir konferans verir. Bu konferansta genel hatlarıyla İslam'ın bilim ve felsefeye karşı olduğu, onlara zemin hazırlamadığı, Abbâsiler devrindeki yükselmenin Müslümanların değil İranlıların eseri olduğu konularını işlemiştir. Renan'ın bu konferansına İslam dünyasında birçok reddiye yazılmıştır.

ERNEST RENAN'IN “İSLAM VE BİLİM” İSİMLİ KONFERANSI

Bayanlar, Baylar,

Dinleyicilerimin sözlerimi dikkatle takip etmede gösterdikleri iyi niyeti şimdiye kadar çok denediğim için bu sefer karşınızda tetkik etmek üzere, tarihi tahrip alanından kurtarmak istediğimiz zaman azimle ele almamız gereken ince bir konuyu seçmeyi göze aldım.⁶ Renan konferansına bu cümlelerle başlamıştır.

Tarihte hemen her zaman yanlış anlamalara sebep olan şey milleti ve ırkları gösteren kelimelerin kullanımındaki kapalıdır. Yunanlılar, Romalılar, Araplardan bahsedilirken bu kelimeler sanki daima asıllarına uygun kalan insan gruplarını göstermiş gibi hareket edilir. İnsanlık tarihinde gelip geçen türlü türlü cereyanların sebep olduğu değişmeler hesaba katılmaz. Bu durumda yaptığımız en büyük fikir karışıklıklarından birini sizinle beraber aydınlatmaya çalışacağım. Arap ilmi, Arap felsefesi, Arap sanatı, İslam ilmi, İslam medeniyeti ile ifade olunan yanlış anlamadır. Bu nokta üzerinde edinilen belirsiz fikirler, hususiyle yanlış muhakemelerden ve hatta bazıları hayli ağır olan ameli hatalardan ileri gelmektedir.⁷

Zamanımızın meseleleriyle ilgili pek az eğitim almış birisi bile Müslüman ülkelerin bugünkü geriliğini, İslâm ile yönetilen devletlerin çöktüklerini, kültür ve eğitimlerini yalnızca dinden sağlayan ırkların entelektüel verimsizliğini açıkça görür. Doğuda ya da Afrika'da bulunmuş herkes, hakiki bir müminin zihninin kuşatıldığını, kafasının bu çeşit demir çemberlerle sarıldığını; bu çember yüzünden o kafanın ilme kaplı olduğunu; bir şey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu hayretle görür. On ya da on iki yaşlarına kadar oldukça uyanık olan Müslüman çocuk, dini eğitiminin başladığı bu yaşlardan itibaren birden bire inancının mutlak doğruluğundan aptalca

⁶ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, (Milli Eğitim Bakanlığı Yay.), 183.

⁷ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 184.

bir gurur duyarak ve sanki bir ayrıcalıklı gibi geriliğini belirleyen şeylerle mutlu olarak fanatikleşir. Bu mantıksız gurur, Müslüman'ın radikal zaafıdır. İbadetinin aşikâr yalınlığı, haksız biçimde diğer dinleri küçümsemesine sebep olur. Müslüman inancının aşıladığı bu eğilim o kadar güçlüdür ki tüm ırk ve milliyetçilik ayrımları İslam'ın kabul edilmesiyle birlikte ortadan kalkar. Berberî, Sudanlı, Çerkez, Afganlı, Malezyalı, Mısırlı, Nübeyli, bunlar bir defa Müslüman olunca artık Berberîler, Sudanlılar, Mısırlılar vb. yoktur. Bunlar Müslüman'dır. Sadece İran bir istisnadır. İran özelliğini korumuştur, çünkü İran İslam'da ayrı bir yer üstlenebilmişti; İran esasen Müslüman'dan ziyade Şii'dir.⁸

Oldukça genel olan olayı İslâm aleyhine kullanmaya götürecek üzücü sonuçları yumuşatmak için pek çok kişi bu gerilemenin belki de sadece geçici bir durum olduğuna işaret etmişlerdir. Gelecekte emin olmak için geçmişe müracaat etmekte. Şimdi oldukça önemini kaybetmiş olan İslâm medeniyeti, eskiden çok parlaktı. Bu medeniyetin araştırmacıları, filozofları vardı. İslâm medeniyeti yüzyıllarca Hıristiyan Batı'nın gözdesi olmuştu. Bir zamanlar gerçekleşen durum niçin tekrar öyle olmasın? Bu tartışmada odaklanmak istediğim hassas konu tam da budur. Gerçekten bir Müslüman bilimi var mıydı ya da hiç değilse İslam'da izin verilen, İslam'ın hoş gördüğü bir bilim var mıydı?⁹

İleri sürülen olgularda çok gerçek bir hakikat payı bulunmaktadır. Evet, 775 yılı civarından 13. yüzyıl ortalarına kadar, yani yaklaşık 500 yıl Müslüman ülkelerde araştırmacılar, çok seçkin düşünürler olmuştur. Bu süre zarfında Müslüman Dünyasının entelektüel kültür bakımından Hıristiyanlıktan üstün olduğu bile söylenebilir. Fakat bundan yanlış sonuçlar çıkarmamak için bu durumun iyi analiz edilmesi önemlidir.

Ancak bütün bunlar bir İslam bilim ve medeniyetinin varlığına işaret etmez. Renan yukarıdaki cevabı verdikten sonra yanlışa düşülmemesi için İslâm medeniyetinin gelişimini yüzyıl bazında ele alınması gerektiğini dile getirir. Buradaki asıl maksadı İslâm medeniyetinin gelişimindeki Yunan, İran ve Hint eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesinden sonra İslâm âleminde bilimsel faaliyetlerin neşvünema bulduğu düşün-

⁸ Melek Dosay Gökdoğan, "Renan'ı Yeniden Düşünmek İslam ve Bilim", *Historia Tarih ve Kültür Dergisi* 3, (Yaz 2017): 52.

⁹ Abdurrahman Küçük, *Garp-Şark Ayrımında İslam Algısı* (Ankara: Berikan Yay.,2013), 3.

cesidir. Bu hususta şu değerlendirmelerde bulunmuştur: (Mansur, Harun Reşid ve Memun gibi Abbâsî Devleti halifeleri) “Her şeyi, bilhassa yabancı memleketlerle ve putperestlikle ilgili şeyleri merak ederlerdi. Hind'den, eski İran'dan, bilhassa Yunanistan'dan birçok şey öğrenmek isterlerdi.” Söz konusu meraktan dolayı tercüme faaliyetlerine adı geçen Halifeler önyak olmuşlar ve bilimin İslâm âleminde yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Ernest Renan, Arapça olarak yazılan eserlerin ya da Arapçaya tercüme edilen eserler aslında “Yunani-Sasâni” kaynaklıdır. Bunlara ek olarak bu çeviri eserlerin –Euklides, Ptolemeus ve Aristoteles'in eserleri–İslam şehirlerinde kolaylıkla elde edilirken, Avrupa'da elde edilmesi ve muhafazasının çok zor olduğunu da belirtmektedir.¹⁰

Aşağı yukarı 1200 yılından sonra artık tek bir meşhur Arap filozofu yoktur. Müslüman çevrelerde felsefe, daima zulme uğramıştır; fakat bu zulüm tarzı onu ortadan kaldırmakta başarılı olamamıştır. 1200 yılından itibaren teolojik reaksiyon tamamen üstün geldi. Felsefe Müslüman ülkelerinde ortadan kaldırıldı. El yazması felsefe kitapları yok edildi ve nadirleşti. Astronomiye sadece namaz vakitlerini tayin etmek için müsaade edilirdi.¹¹

Baylar, insanlık tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olan ve Arap denilen bu büyük bilimin rolünü azaltmak gibi bir maksadım bulunmamaktadır. Özgünlüğü, özellikle astronomi gibi bazı konularda abartılmıştır; aşırı küçümseyen öteki uç noktaya gitmeye de gerek yok. Altıncı yüzyılda eski uygarlığın ortadan kayboluşu ile on iki ve on üçüncü yüzyıllarda Avrupa dehasının doğuşu arasında, Arap Dönemi diye adlandırılabilen bir dönem vardı; bu çağ esnasında insanlık ruhu geleneği, İslam'ın ele geçirdiği bölgelerde yaratılmıştı. Bu bilime Arap adı verildi, bu bilimin müktesebatı gerçekten Arap mıydı? Dil, yalnızca dil. Müslüman fetihleri, Hicaz'ın dilini, olabildiğince dünyanın sonuna kadar götürdü. Batı'da Latince için ne olduysa Arapçanın da başına o geldi. İbn Rüşd, İbn Sina, el-Battâni Arap'tır, tıpkı Büyük Albert'in, Roger Bacon'ın, Francis Bacon'ın, Spinoza'nın Latin olması gibi. Arap bilimini ve

¹⁰ Hayrettin Pulat, “Namık Kemal ve Musa Akyığızade'nin İslam ve Batı Medeniyetlerine Bakışları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7, (2018): 2595-2596.

¹¹ Küçük, *Garp-Şark Ayrımında İslam Algısı*, 9.

felsefesini Arap'a bağlamak, tüm Latin Hristiyan yazınının, tüm Skolastiğin, bütün Rönesans'ın, on altıncı ve kısmen on yedinci yüzyılın tüm biliminin her şey Latince yazıldığı için Roma kentiyile açıklanması kadar büyük bir yanlış anlamadır.¹² Şurası da gerçekten ilginçtir ki Arap olarak adlandırılan filozoflar ve bilginler arasında gerçekte sadece birisi, el-Kindi özgün Arap'tı; diğer hepsi İranlı, Semerkantlı, İspanyol, Buharalı, Kordobalı, Seville'li idi. Bunlar sadece Arap kanından olmamakla kalmayıp, aynı zamanda Arap zihniyetine de sahip değillerdi. Arapçayı kullanmışlar; fakat Arapça onları engellemiştir de, tıpkı Orta Çağ düşünürlerinin Latince ile kısıtlanması ve maksatlarını Latincenin bozması gibi. Şiire ve belli belagat alanlarına son derece güzel katkıda bulunan Arapça, metafizik için çok elverişsiz bir araçtır. Arap filozofları ve bilginleri, genellikle zayıf yazarlardır.¹³

Din olarak İslam'ın güzel tarafları vardır; bir camiye, kuvvetli bir heyecan duymadan, Müslüman olmadığımı üzülmeden asla girmediğimi itiraf edeyim mi? Fakat insan aklı için İslam sadece zararlı olmuştur. Onun ışığa kapadığı zihinler hiç şüphesiz kendi özel iç sınırlarıyla ona kapılarını kapatmıştı fakat İslam hür düşünceye zulmetti. Bunu diğer dini sistemlerden daha şiddetli yaptığını söylemeyeceğim ama daha etkili yaptığını söyleyeceğim. İslam fethettiği ülkeleri insan zihninin rasyonel gelişmesinde elverişsiz bir saha haline getirdi.¹⁴

Araştırmanın Allah'ın haklarına tecavüz eden bir şey olduğu fikrinden hareket edilince ister istemez düşünce tembelliğine, belirsizliğe, tam olarak kapasitesizliğe varılır." "Her şeyin en doğrusunu Allah bilir" anlamına gelen "Allah'u a'lem" sözü her tartışmada Müslüman'ın son sözüdür.¹⁵

Renan, söz konusu konferans metninin sonlarında iddialarını temellendirmek amacıyla Musul Kadısı tarafından Mösyö Liard'a yazılmış bir mektubu kanıt olarak gösterir. Liard, Musul'a yaptığı bir ziyaret esnasında Musul Kadısına başvurarak şehrin nüfusu, ticareti ve tarihi hakkında bilgi almak ister. Musul Kadısı, hem onu başından savmak hem de ona nezaket içinde bir ders vermek için onun talebine bir mektupla

¹² Gökdoğan, "Renan'ı Yeniden Düşünmek", 58.

¹³ Gökdoğan, "Renan'ı Yeniden Düşünmek", 58.

¹⁴ Küçük, *Garp-Şark Ayrımında İslam Algısı*, 12.

¹⁵ Küçük, *Garp-Şark Ayrımında İslam Algısı*, 13.

cevap verir. Kadı, kendisinden istenilen bilgilerin hem faydasız hem de zararlı olduğunu, ömrünün çoğunluğunu Musul'da geçirmiş olmasına rağmen hiçbir zaman buradaki meskenleri ve içinde yaşayanları saymayı düşünmediğini, kimin atına veya kayığına ne yüklediğiyle ilgilenmediğini, şehrin kadim tarihi ve fetih öncesi döneminde ahalesinin ne hatırlar işlediğini de ancak Allah'ın bilebileceğini belirtir ve ona şöyle seslenir:

“Oh dostum, göz bebeğim, seni ilgilendirmeyen şeyleri öğrenmeye çalışma. Aramıza geldin ve sana hoş geldin dedik, barışçıl ol! Gerçekte, bana söylediğin tüm sözler bana zarar vermez; çünkü söyleyen birisi ve dinleyen başkasıdır. Sizin milletin mensuplarının âdetine göre, çok yer dolaşmış ve hiçbir yerde mutlu olamamışsın. Allah'a şükürler olsun ki biz burada doğduk ve buradan ayrı mayı hiç istemedik.”¹⁶

Renan'ın Müslümanların bilimlere önem vermediğine ve bundan dolayı da geri kaldıklarına delil olarak gösterdiği bu mektupta dile getirilen hususların niçin böyle anlaşıldığına şaşırılmamak elde değil. Çünkü Musul Kadısı tarafından Liard'a yazılan mektupta dile getirilen bazı hususların üslubu onun siyasi servisten çıktığını açıkça ortaya koymaktadır. Açıkçası Kadı Efendi, kendisine sorulan bazı siyasi-idari konulara değinmiyor ve Liard'ın amacına hizmet etmiyor. Ayrıca Musul Kadısı, Liard'ın Asya'da pek çok örneği görüldüğü üzere halkın sosyal hayatı, mezheplerin durumu ve birbiriyle olan ilişkileri ile halkın ekonomik durumları hakkında bilgi toplamak isteyen misyoner bir seyyah olduğuna inanıyor. Onun istediği istatistiksel bilgilerin ona verilmesinin kendi ülkesine zarar vereceğini düşünüyor.

Renan konferansında yukarıda belirtilen hususlarla aynı doğrultuda bir çok görüşe temas etmiştir. İslam dünyasından Renan'a ve konferansında ileri sürdüğü fikirlerine birçok isimden tepkiler ve reddiyeler peş peşe gelmiştir.

Cemaleddin Afganî

Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" adlı konferansına ilk tepki Şeyh Cemaleddin Afganî'den gelmiştir.¹⁷ Çağdaş İslam düşüncesi yenileşme

¹⁶ Gökdoğan, "Renan'ı Yeniden Düşünmek", 61.

¹⁷ Afganî G. Browne'ye göre filozof, muharrir ve gazetecidir. Kaynaklarda Afganî'nin Şaban 1254'te (Kasım 1838) doğduğu söylenir. Afganî yakalandığı kanserden kurtulamayarak 9 Mart 1897'de İstanbul'da vefat etmiştir.

temelini Efgani'ye götürür. Efgani'nin, İslam ile felsefe arasındaki münasebete dair en çok felsefi ifadeli görüşü Renan'a olan cevabında mevcuttur. Son olarak, Renan tek bir şeye -yeni ilimde ifade edildiği gibi- akla inanıyordu. Afgani de hiç bir akideye yer vermeyen bir tarzda onunla konuşmak zorunda kalmıştı.¹⁸

Afganî 'ye göre Renan'ın nutku başlıca iki nokta üzerinde durur:

1.İslam dini mahiyeti icabı ilmin gelişmesine manidir.

2. Arap kavmi tabiatı icabı metafizik ilimleri de felsefeyi de sevmez.

Cemaleddin Afganî, Renan'a karşı şöyle der: “İslamiyet terakkiye mani imiş. iyi ama, bu konuda İslamiyet'in başka dinlerden ne gibi bir farkı vardır? Dinlerin hepsi müsamahasız değil mi? Neden İslam cemiyetleri de günün birinde zincirlerini kırıp hristiyan cemiyetleri gibi terakki yolunda şahlanmasın? Dinler, isimleri ne olursa olsun birbirlerine benzerler. Din galip gelince felsefeyi yok edecektir. Felsefe hükümran olunca din ortadan kalkacak. İnsanlık yaşadıkça nass ile serbest tenkit, din ile felsefe arasındaki kavga sona ermeyecektir.”

Renan'a göre Afganî, dini istilaya karşı ırkî direnişin en güzel örneğini verir.¹⁹

Namık Kemal

Namık Kemal,²⁰ Türk milliyetçiliğine ilham kaynağı olmuş, Genç Osmanlı hareketi mensubu yazar, gazeteci, devlet adamı ve şairdir. Yurtseverlik, hürriyet, millet kavramlarına bağlı bir Tanzimat Devri aydınıdır. Bu kavramları Türk fikir hayatına ve edebiyatına sokan kişi kabul edilir. Namık Kemal Midilli Adası'nda sürgünde bulunduğu sıralarda Fransız aydınlarından Ernest Renan tarafından verilen bir konferansta İslam'ın bilime engel olduğu gibi bazı fikirler ortaya atılmıştı. Bu konferansa en sert eleştirilerden biri Namık Kemal tarafından yazılan “Renan Müdafaa- faanamesi”dir. Renan Müdafaa- faanamesi ilk defa İstanbul'da 1326/1910 yılında Mahmud Bey Matbaası'nda 56 sahife olarak Külliyyat-ı Kemal serisi içinde yayınlanmıştır.²¹ Renan'a yönelik ilk reddiyelerden olmasına rağmen eser Namık Kemal'in ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra

¹⁸ Muhsin Mahdi, *Çağımızın İslam Düşüncesinde İslam Felsefesi*, trc. Hüseyin Atay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19* (1973): 135.

¹⁹ Cilacı, “Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”, 183.

²⁰ Namık Kemal 21 Aralık 1840'da Tekirdağ'da doğmuştur. 2 Aralık 1888'de Sakız Adası'nda ölmüştür.

²¹ Cilacı, “Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”, 184.

yayınlanmıştır. Çünkü Namık Kemal yayınlamak istememiştir. Cevabının aceleye geldiğini, aradığı kitapları bulamadığı için tatmin edici cevaplar veremediğini samimiyetle belirtmiştir.

Namık Kemal'in Renan'a verdiği bazı cevaplar:

"Acayip şey! Meğer Müslüman olduğumuz için başımızın etrafına bir demir halka geçirilmiş, o halka iç duyularımızı, aklımızı, fikrimizi, kalbimizi her türlü bilime, her türlü eğitime, her türlü yeni fikre kapalı tutarmış da bizim haberimiz yok! İslam'ın okul bulabildikleri yerlerde, eğitim araçlarında mevcut olan bin türlü eksiklik ile o okullara devam eden diğer milletlerin öğrencilerine daima üstün geldiklerini Mösyö Renan nasıl inkar edebilir? Yoksa davasına delil göstermemek şanından olduğu gibi, karşı taraftan gösterilen delili kabul etmemek de seçtiği tartışma tarzının bir gereği midir?"²² Bu bağlamda,

"Mösyö Renan bilmezse bilenler layıkıyla bilirler ki, Müslümanlar, dini uygulamalarının sadeliğini, zorluğunu hiçbir vakit düşünmemiştir ve düşünmez. Diğer dinlere de hiçbir Müslüman'ın hakaret gözüyle baktığı yoktur. Diğer dinler semavi kitaplara dayalı ise, onlar İslam'ın gözünde aşağılık değil, mensuhtur yani hükmü ortadan kalkmıştır. Eliyle yaptığı puta kendini yaratmış zanniyle tapınanların mezhepleri türünden olan sapık inançlara ise Müslümanlar da, Hristiyanlar da, Yahudiler de, dinsizler de yalnız hakaret, aşağılama gözüyle değil tabii, alaylı bir gözle bakarlar."²³

"Mösyö Ernest Renan'ın kuruntularına göre Müslümanlar, Cenab-ı Hak ilerleme ve kuvveti kendi Zat'ına ait özelliklerden ayrı olarak kime isterse ona verir inancında buldukları için eğitim, bilgi ve kültürlerce ve Avrupa fikrini oluşturan her türlü meziyete Müslümanlar tam bir aşağılama ile bakarlar imiş! Gerçek itaat edilecek zat olan Allah'ın ihsanını, iyiliğini her türlü kayıt ve sebepten uzak bilmek, yanlış inanç mıdır? İslam'ın bu inançta bulunması bilim ve kültüre niçin aşağılayıcı bir bakış ile bakmasını gerektirsin? İlim sadece kuvvet ve yüksek makama ulaşmak için mi elde edilir? Bilgi ve kültür çok nazlı bir sevgidir ki ona âşık olanlar yalnız ona kavuşmak için ömürlerini feda ederler. İlmi menfaat elde etmek için tahsile çalışanların hiçbir vakit, bilgi bakımın-

²² Namık Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, (Ankara: Akçağ Yay., 2018), 21.

²³ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 22.

dan seçkin bir makama ve olgunluğa ulaştıkları bilinemez. Bu akılcı delillere de gerek yok. Gerçeği ispat etmek için iş, eylem ve uygulama yeterlidir. Eğer İslam bilim ve kültüre aşağılayıcı bir bakış ile bakmış olsaydı, içlerinde bir tane bile alim çıkmazdı.”²⁴

“Bilime aşağılayıcı bir bakış ile bakmakla, Müslüman olanların kavmiyetini kaybetmesi meselelerinin birbirine münasebeti var mıdır? Yazar geçinen bir adam için kitlelere hitap ederken değil belki sayıklarken bile bu kadar saçma söylemek ayıp olur. Tarihi bir gerçektir ki İslam devletleri arasında çıkan bir takım ayrıcalıklar üzerine İslamiyet’e dahil olan kavimlerin hemen tamamı kavmiyetini muhafaza edebilmiştir. Yalnız, hangisine sorulursa, İslam sıfatını mesela Çerkeş veya Afgan adından önce kullanır ki bu tercih diğer dinlerin müminlerince de geçerlidir.”²⁵

“Mösyö Renan Şiiliği İran’a mahsus bir mezhep ve o özelliği de İranlıların Müslümanlar arasında özel bir yer kazanmasına sebep gösteriyor! İslam’ın tarihini iyi bilseydi Şiiliğin İslam memleketlerinde dolaşmadığı bir yön ve dahil olmadığı bir kavim kalmadığını öğrenmiş olurdu. Bilinmektedir ki Şiiliğin İran’da tamamen yerleşmesi daha üç asırlık bir meseledir. Yerleşinceye kadar İranlılardan yüzbinlercesinin kanı döküldüğü de tarih ile sabittir. İslam memleketlerinin birçok taraflarında İran’dan birkaç asır evvel o mezhebe girerek Şiiliği bu zamana kadar muhafaza etmiş kavimler de bulunur. Bu kadar açık seçik durumlara karşı İranlıları Müslümanlıktan ziyade Şiiliğe eğilimli bir kavim saymak caiz ise ne diyelim?”²⁶

“Şu sorgulanması gereken bir husustur: Arabın felsefe ve bilimi ister Yunanlılardan alınmış olsun tamamıyla Araplar tarafından icat olunmadığı için Arabın fikir sahasında elde edilmiş bilgilerinden sayılmayacak mıdır? Sayılmayacak ise diğer kavimlerin Yunanistan’dan aldığı ilim ve felsefeyi tamamıyla Yunanlıların icat ettiğini nasıl ispat edeceğiz? Onların da kendilerinden evvel gelen kavimlerden birçok şeyler aldığına dair delilleriyle, burhanlarıyla meydana konulan bunca araştırmaları nasıl reddeleyeceğiz de o ilimlerin o felsefelerin adına Yunan ilim ve felsefesi diyeceğiz? Yahut Arabın bilim bakımından yalnız Yu-

²⁴ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 23-24.

²⁵ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 25.

²⁶ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 26.

nanlılardan aldığı şeylerle yetinerek bunlara hiçbir şey ilave etmedikleri mi iddia olunacak!..”²⁷

“Bu zat, Doğuda Tatar müşrikleri, Batıda Haçlı mutaassıpları tarafından yakılan milyonlarca kitabın kayboluşunu da İslamiyet'in tesirine mi yüklemek ister? Mösyö Renan, astronominin öğrenilmesine izni yalnız kıblenin tayini ile sınırlamamış öğrenilmesine izni yalnız kıblenin tayini ile sınırlamamış olsa idi de hiç olmazsa “namaz vakitlerini bilmek için yükseklik almanın da Müslümanlar için yasak olmadığını” söylese idi hakkımızda bir mertlik ve insanlık göstermiş olurdu! Bilmem ki hicri 823 tarihinde Uluğ Bey'in Semerkand'ta inşasını yeni başlattığı rasathanede otuz sene çalışarak Uluğ Bey Zici'ni meydana getiren bilim ve sanat adamları Müslümanlardan değil mi idiler? Kanuni sultan Süleyman döneminde bir taraftan İspanya bir taraftan Hint sahillerine giden Osmanlı donanmasını astronomiden yalnız kıbletayin edecek kadar bilgisi olanlar mı sevk etmişlerdi?”²⁸

“Ernest Renan, Bazı imamların tahrikiyle çıkan fitneler üzerine felsefi kitapların yakıldığı ve filozofların idam olunduğu pek nadir değildir diyor. Bilakis pek nadirdir. Bu nadirlerin ortaya çıkışı da kimsenin felsefeyle meşgul olmasından değil din yahut bir memlekette olan mezhebin aleyhinde kitap yazmak ve aleni konulara girmek gibi münasebetsizliklerden kaynaklanmış ve dikkate değerdir ki cahilliğin ilme üstün geldiği yerlerde çıkmıştır.”²⁹

“İslam ülkelerinde ilim ve felsefenin eski parlaklığında kalmamasını gerektiren sebepler o kadar gizli bir şey midir?

Haçlılar ile Tatar müşriklerinin İslam ülkelerine vahşi kabilelerin Avrupa'da olan zararından bin kat fazla zarar verdikleri bilinmiyor mu? Mevcut olan kitaplarının âlimlerinin binde biri kalmayan bir kavim kaç asırda kendini toplayabilir? Özellikle Avrupalılar Mösyö Renan'ın İslam medeniyetinin son noktası saydığı miladi 1200 tarihinden beri, İslam ülkelerinin hangi tarafında asayişten eser bıraktılar ki saldırganları defetmeye uğraşmaktan ilim öğrenmeye ve geliştirmeye meydan buluna-

²⁷ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 40.

²⁸ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 42-43.

²⁹ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 48.

bilsin!”³⁰

“Mösyö Renan’ın, fikri kadar eğilimlerinde de bir tuhafılık, bir hafiflik görünüyor. Hem İslamiyet’in insan fikrine zararlı olduğundan bahseder hem camiye girdikçe vicdanında heyecanlar meydana gelir. Müslüman olmadığına bir nevi üzülür. Bu hali ne türlü bir felsefe düşüncesine ne tür bir yaratılış eğilimine dayandırırım?”³¹ Renan kurduğu bu cümlelerle kendi ile çelişmekte ve söylediği cümleler havada kalmaktadır.

Sonuç olarak Namık Kemal’e göre İslam bilime engel değil aksine bilimin gelişmesini ve yayılmasını isteyen ve uğraşan bir dindir. Bunun aksini iddia edenler art niyetlidir.

Ataullah Bayezidof

Ataullah Bayezidof’un³² Renan’a Rusça olarak yazıp 1883 yılında Petersburg’ta yayınladığı risaleyi ve İslamiyetin Maarife Taalluku isimli kitabını Ahmed Midhat Efendi’ye göndermiştir. Her iki eser de o sıralar İstanbul’da bulunan Madam Gülnar Delebedof (Madam Olga de Lebedeva) ve Tercüman-ı Hakikat Gazetesi yazarlarından Ahmed Cevdet tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.³³

Ataullah Bayezidof reddiyesinde Renan’ı önemseydiğini gizlemeye ihtiyaç duymaz. Onun tüm Avrupa’da yüksek mevkiler elde ettiğini belirtir. İslam dinine yönelik bir saldırıyla karşı karşıya olduğu hissiyatıyla hareket eden Bayezidof, Renan’ın görüşlerini hakikatle bağdaştırmaz ve onun iddialarını teolojik açıdan ele alıp değerlendirmeye lüzum görmez. Bunun için de Renan’ın görüş ve iddialarındaki çelişkileri akıl sahipleri için beyan etmek istediğini dile getirir. Ona göre İslam dini, diğer semavi dinler gibi vahiy yoluyla indirilmiş olmasının ötesinde Allah ve ruh hakkında akla ve mantığa uygun olan temel hükümler içermektedir ve bilimle de uyum halindedir.

Ataullah Bayezidof Renan’ın önyargılı olduğu ve belli bir yöntem dâhi-

³⁰ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 55.

³¹ Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi*, 56.

³² 1846 yılında Han Kirman Kasım civarındaki Tiyenkov köyünde doğan Ataullah Efendi, ilk eğitimini babasından aldı. Kasım Tatarları 1871 yılında Petersburg’da bir mahalle kurup burada inşa ettikleri camide imamlık yapmak üzere Ataullah Efendi’yi davet etmişlerdir. Ataullah Efendi hemşehrilerinin bu davetini kabul ederek imamlık yapmak üzere bu mahalleye gitmiştir. Petersburg şehrinde 22 Nisan 1911 yılında vefat etmiş ve cenazesine çok sayıda insan katılmıştır.

³³ Yıldırım, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, 8

linde İslamiyet'e yaklaşmadığı düşüncesinden hareketle ona şu yöntemi önerir: "Renan, İslamiyet ve funûnu yekdiğeriyle mukayeseye kalkışmadan evvel İslamiyet'in mahiyet-i asliyesini ve sonra da ayrı ayrı her fer' ve şubesini tahkik ve istiknah edip ta'mîm-i enzâr etmeli ve sathiyat ile ve bazı âdemlerde gördüğü zıddu'l-me'mûr zevahir ve hususiyât ile iktifâ eylememeliydi." Önyargı, yüzeysel bakış açısı ve dinin gerçekliğiyle bağdaşmayan şekilsel uygulamalardan hareketle doğru bir sonuca varmak mümkün değildir. Çünkü dış görüntüler İslam dışındaki diğer dinlerin de dış görüntülerinde olduğu gibi doğruya ve hakikate uygun düşmeyebilir.³⁴

Bayezidof'a göre Avrupa'da saygın bir yeri olan Renan, bilimsel ve gerçekçi bir yaklaşımla hareket etmeyerek Müslümanları üzmüştür. Çünkü yöntem olarak sebepten sonuca, ilkelerden amaca gitmeyi gerekli kılan terkîb/sentez metodunu kullanan Renan, bu yöntemi sonuçtan sebebe, amaçtan ilkelere gitmeyi öngören tahlîl/yorumlama metoduna tercih etmiştir. Bu yanlış yöntemden hareket ettiği için de Müslümanların bugünkü durumunu Avrupa milletlerinin kalkınmalarıyla mukayese etmiş, İslam dininin fen bilimlerine ve aklî ilimlere düşman olduğu sonucuna varmıştır.

Ona göre Renan'ın temel iddiası şudur: "Ulûm ve maârif-i İslamiyye hakikaten mevcûd mudur? Yahut ulûm ve maârif hiç olmazsa İslamiyet tarafından kabul ve müsaadeye mazhar olmuş mudur?" Renan, bu soruya olumsuz cevap vermekte ve Müslümanların yedi asır gibi uzun sayılabilecek bir dönemde Fârâbî, İbn Sînâ gibi filozoflar yetiştirdiğini söylemekle beraber onların Araplar ve İslamiyet'in kendine özgü bir bilimlerinin olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Müslümanlar arasında var olan tüm bu bilimlerin aslı Yunan'a aittir ve onlardan alınmıştır. Kültür, bilim ve sanatın milletler arasındaki dolaşımının doğal olduğu fikrinden hareket eden Bayezidof, Arapların Yunanlılardan ilim ve bilim aldıklarının inkâr edilemez olduğunu, buna karşı çıkmanın da söz konusu olmadığını belirtir. Çünkü sözü edilen ilimlerin ve bilimlerin ortaya çıkması yalnızca Yunanlıların bir eseri değildir. Mısırlıların ve Hindlilerin bu konuda Yunanlılardan daha önce geldiklerini kabul etmek

³⁴ Yıldırım, "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", 80.

gerekir ki tarihi gerçekler bunu kanıtlamaktadır. Araplar ve Müslümanlar arasında ilmin gelişmediği tezini iddia eden Renan'ın, konuyla ilgili verdiği ve daha sonra metin olarak da yayınlanan konferansında birbiriyle çelişen ifadeleri Bayezidof'un gözünden kaçmamaktadır. Çünkü hem Müslümanlar arasında aklı ilimlerle ilgili birçok çabanın olduğunu, İhvân-ı Safa ismindeki bilginler grubunun aklı ilimlerle uğraşıp bir felsefe ansiklopedisi vücuda getirdiğini söylemek hem de Araplarla veya İslam ile ilgili özgün ilmî bir çalışmanın bulunmadığını söylemek apaçık bir çelişkidir.³⁵

Bilimi belli bir medeniyete veya millete hasretme düşüncesine karşı çıkan Bayezidof'a göre İslamiyet Avrupa'dan altı asır önce "ulûm ve fûnûn-u yunânîye" adı verilen bilgileri almış, onları kendi havzası içinde geliştirerek ileri bir seviyeye taşımış ve 1260 yılında da Latin Avrupa'ya aktarmıştır. Oysaki Avrupa çok sonraları bu bilgilere ilgi duymuş ve onları öğrenmek için çaba göstermiştir. Yani Hıristiyan Avrupa, söz konusu bilim ve fenleri ortaya çıkmasından on iki asır sonra benimseyip kabul etmiştir. Müslümanların onlardan önce bu ilimlerle tanışıp onları kabul etmesi İslam'ın sahip olduğu kabiliyet ve otoritesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zaten İslam Peygamberi Hz. Muhammed, "Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz" diyerek Müslümanları ilme teşvik etmiştir.

"Mösyö Renan Avrupa'nın on iki yüzyıllık bu gecikmesini coğrafi mevki, tabii konum, şartlar vb. sebeplere dayandırmak istiyor. Bu tez ikna edici olmaktan uzaktır. Çünkü söz konusu ilmin ortaya çıktığı Yunan bölgesi Fransa'ya yakın olduğu kadar Buhara, Semerkant, İran, İspanya, Bağdat ve Şam'a yakın değildir."³⁶ Yani Avrupadaki bu gecikme coğrafi mevki ile alakalı değildir.

Sonuç olarak; Mösyö Renan gibi bütün bilim ve teknoloji adamları anlamalıdır ki, medeniyet ve gerçek eğitim hayatı dinsiz olarak devam edemez. Çünkü her ikisi de insan ruhunun özelliklerindedir. İnsanlığın başlangıcından bu bizim zamanımıza kadar dindarlık milyonlarca insanın gıdası olmuştur. Hiçbir sosyal topluluk din müessesesinden uzak

³⁵ Yıldırım, "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", 81.

³⁶ Ataullah Bayezidof, "İslam ve Medeniyet", (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2005), 11.

onsuz olamamıştır.³⁷

SONUÇ

İslam dünyası aydınlanma hareketinden sonra önyargılı söylemlerle karşı karşıya kalmıştır. Günümüzde de şekil ve içerik değiştirmiş olmakla birlikte hâlâ canlılığını koruyan İslam-bilim tartışmaları tarihte Ernest Renan'ın ortaya attığı "İslam terakkiye manidir." sözünden sonra bir kez daha gündeme gelmiştir. Renan'ın İslam dininin bilimsel gelişmelerin önünü kestiği, mensuplarını da nihayetinde kendilerine acınacak bir hâle düşürdüğü yönündeki itham ve hakaretleri Mart 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği "İslam ve Bilim" adlı konferansında mevcuttur. İslâm ve Bilim tartışmaları kısmen ideolojik kısmen de bilgi, bilim, felsefe üçlüsünü kapsayan bir tartışmadır. Bu tartışmaların seyri- nin Ernest Renan'ın 1883 yılında yaptığı bu konuşma ve ardından başla- yan tartışmalar ile değiştiği bir gerçektir. Bu konuda Cemaleddin Efganî, Namık Kemal, Ataullah Bayezidof gibi birçok isim fikir beyan etmiştir. İslam dininin ve öteki dinlerin de bilimle ilişkilerinin her zaman aynı olmadığı, coğrafi, tarihsel, toplumsal ve siyasi faktörlerin etkileriyle çağdan çağa değiştiği görülecektir. Bu durumda, din-bilim ilişkisinden çok bir dinin müntesiplerinin bilime yaklaşımlarından bahsetmek daha doğru gibi görünmektedir. Şu halde din-bilim ilişkisi tarih boyunca çeşitli toplumlarda sabit kalmamış, sürekli değişmiş olup, bu ilişkiyi etkileyen başka amillere de bakarak değerlendirme yapmak gerekir. Renan'ın dediği gibi İslam dogmatik bir din olduğu için onda bilim ve felsefeye yer yok ise, diğer dinlerde de bilim ve felsefeye yer yoktur. Çünkü bütün dinler dogmatiktir. Ernest Renan'ın bu konferansta sadece İslam'a ve Müslümanlara cephe alması pek mantıklı bir yaklaşım değil- dir.

KAYNAKÇA

Aydın, Cemil. "Türk Bilim Tarih Yazımı'nda Zihniyet, Din ve Bilim İliş- kisi: Osmanlı Örneği". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004): 29-44.

Bayezidof, Ataullah. *İslam ve Medeniyet*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Bilici, Faruk. "Renan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 34.

³⁷ Bayezidof, "İslam ve Medeniyet", 38.

İstanbul: TDV Yayınları, (2007), 568-571.

Cılacı, Osman. “Ernest Renan’a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, (1995): 181-192.

Cündioğlu, Düccane. “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996): 1-94.

Gökdoğan, Melek Dosay. “Renan’ı Yeniden Düşünmek İslam ve Bilim”. *Historia Tarih ve Kültür Dergisi* 3, (Yaz 2017): 49-62.

Karaman, Hayreddin. “Efgani”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 10. İstanbul: TDV Yayınları, (1994), 456-466.

Kemal, Namık. *Renan Müdafaanâmesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.

Küçük, Abdurrahman. *Garp-Şark Ayrımında İslam Algısı*. Ankara: Berikan Yayınları, 2013.

Mahdi, Muhsin. “Çağımızın İslâm Düşüncesinde İslâm Felsefesi”. trc. Hüseyin Atay. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973): 133-146.

Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Pulat, Hayrettin. “Namık Kemal ve Musa Akyiğitzade’nin İslam ve Batı Medeniyetlerine Bakışları”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7,(2018): 2591-2614.

Renan, Ernest. *Nutuklar ve Konferanslar*. MEB Yayınları. Ankara 1946.

Yıldırım, Ramazan. “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017):75-88.